

دارد که اغلب در موضوع اخلاق و تربیت اسلامی هستند. بعضی از آنها مانند الاثنی عشریه و آداب النفس تصحیح و چاپ شده و بعضی دیگر همانند حدائق الابرار، فوائد العلماء و المنظوم الفصیح به چاپ نرسیده است و تنها در کنج کتابخانه‌ها یافت می‌شود. آثار سید محمد عینائی عبارتند از:

۱. فوائد العلماء و فرائد الحكماء. مؤلف در این کتاب دربارهٔ فائده‌هایی که برای عالمان دینی و فیلسوفان ترجیح دارد بحث می‌کند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ۱۶/۳۴۹) اما بنا بر گفتهٔ خوانساری در روضات الجنات، وی دو کتاب یکی به نام فوائد العلماء و دیگری به نام فرائد الحكماء داشته، در صورتی که در کتاب امل الآمل این دو اثر یکی شمرده شده است. البته این احتمال نیز می‌رود که صاحب روضات الجنات این اطلاع را از جایی جز امل الآمل به دست آورده باشد. (همان: ۱۶/۳۳۳).

۲. المنظوم الفصیح و المنثور الصحیح (/الصریح) (خوانساری: ۸۹/۷).

۳. الاثنی عشریة فی المواعظ العدیة. متن آن تصحیح شده و در سال ۱۳۷۶ق/ ۱۳۳۵ش توسط مکتبه المصطفوی، و در سال ۱۴۲۳ق/ ۱۳۸۱ش به وسیلهٔ موسسهٔ البلاغ به چاپ رسیده است.

مؤلف این اثر را در سال ۱۰۶۸ق به اتمام رسانید. این کتاب در ۱۲ باب تدوین یافته و روش او در هر قسمت به این صورت است که اول احادیث وارده از رسول خدا ص را به طریق شیعه بررسی می‌کند و سپس نظر اهل سنت را می‌آورد. در مرحلهٔ بعد، او روایات امیرالمؤمنین علی ع و سپس روایات سایر ائمهٔ معصومین ع را ذکر می‌کند. وی در هنگام نقل هر روایتی، از کلمات فیلسوفان، عارفان و همچنین بزرگان استفاده می‌کند و هر آنچه دربارهٔ موضوع مورد نظر پسندیده شمرده می‌شود را یادآوری می‌کند. این کتاب دارای فائده‌های زیادی است و خزینهٔ علم و دانش است و مانند آن کمتر دیده می‌شود (خوانساری، همانجا).

۴. ادب النفس (/آداب النفس). این کتاب در سال ۱۳۸۰ق/ ۱۳۳۹ش به وسیلهٔ کاظم میاموی به تصحیح رسیده و در مکتبه‌المرتضویه (دو جلد در یک مجلد) به چاپ رسیده است.

حدائق الابرار و حقائق الاخيار

معرفی دستنویس‌های یک کتاب گرانسنگ اخلاقی

رسول سعیدی زاده

پژوهشگر ارشد بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
qubbat@yahoo.com

کتاب حدائق الابرار و حقائق الاخيار از تألیفات سید محمد عینائی عاملی (زنده در ۱۰۸۸/۱۰۵۶ش) در موضوع اخلاق و تربیت اسلامی است. این اثر جزو میراث کهن شیعی در موضوع اخلاق اسلامی است. در پژوهش حاضر کتابشناسی توصیفی و تحلیلی این اثر همراه با معرفی نسخه‌های موجود از آن در کتابخانه‌های ایران و تحلیل کلی از روش مؤلف، ارائه خواهد شد.

مؤلف و آثار او

سید محمدبن محمدبن حسن بن قاسم حسینی عاملی عینائی جزینی، معروف به ابن قاسم، محدثی جلیل‌القدر، عالمی فاضل و ادیبی شاعر بود. همان‌گونه که شیخ حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق) گفته است، مادر مادرش دختر شیخ زین‌الدین بن علی بن احمد عاملی جبعی، معروف به شهید ثانی، از بزرگان فقهای شیعه، و از فضلالی سدهٔ یازدهم هجری بود (حر عاملی، ۱۳۶۲/۱: ۱۷۶). سید محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳ق) در وصف او می‌گوید:

سیدواعظو حافظ‌قوی در حدیث، محمدبن محمدبن حسن بن قاسم حسینی عاملی عینائی جزینی، صاحب کتاب معروف الاثنی عشریه فی المواعظ العدیة است. از محتوای کتابش برمی‌آید که وی فردی دارای مهارت کامل در علوم معقول و منقول، و پژوهشگری دارای دانش گسترده و فردی با ایمان شایسته، و عابدی زاهد و فقیهی عارف و فیلسوف الهی و شاعری بلندنظر و سرانجام ادیبی ماهر بود. (خوانساری، ۱۳۵۱: ۸۹/۷)

از سید محمد حسینی عینائی پنج تألیف شناخته شده وجود

این اثر بار دیگر به سال ۱۴۱۵ ق/ ۱۳۷۳ ش در بیروت تجدید چاپ گردید.

مؤلف این کتاب را در ربیع الاول سال ۱۰۷۸ ق در مشهد مقدس به اتمام رسانیده است. کتاب مشتمل بر مطالب عالی و افکار دقیق ابتکاری در موضوع روانشناسی اسلامی است. در این اثر درباره زندگی و تحولات روحی انسان مطالب فلسفی خوبی وجود دارد و از حکایات و داستان‌های گذشتگان بسیار استفاده برده شده است. این کتاب بر بلندای فکر و آزادی رای استوار است و مؤلف در نوشتن آن از تفکر منطقی برخوردار است و البته همین روش اوست که پایه محکم نظرات فلسفی و حکمت عملی وی را ساخته است. خلاصه آن که ادب النفس کتابی دینی، فلسفی، اجتماعی، عملی و اخلاقی است که به روش قدما تدوین یافته و مؤلف در این اثر نیکی بیان و شیوایی نگارش را با خالی بودن از خشکی و قید و بندهای متعارف همراه کرده است. (عینائی، ۱۳۸۰ ق: ه)

۵. حدائق الابرار و حقائق الاخيار. تألیف این اثر در اوائل

سال ۱۰۸۰ ق به وسیله عینائی و به درخواست میرزا محمد کاظم اصفهانی فرزند میرزا علی^۲ به اتمام رسید. نسخه اصلی که به خط مؤلف بوده، تا سده دوازدهم قمری وجود داشته است، اما در حال حاضر اثری از آن یافت نمی‌شود و در صورت وجود ما بدان آگاهی نداریم.

این کتاب در یک مقدمه و ۱۲ حدیقه یا بوستان (با توجه به دوازده باب کتاب الاثنی عشریه فی المواعظ العددیه) و برای هر حدیقه یک دیباچه مناسب و جداگانه و سرانجام یک خاتمه تدوین یافته است. فهرست حدیقه‌های این اثر عبارت است از:

الحدیقة الاولى: فی الاخلاص والابتغال فی الدعاء وشرح احوال التأثيرات الروحانية و اخلاص النية.

الحدیقة الثانية: فی الشکر والتوبه والزهد والورع.

الحدیقة الثالثة: فی مدح العقل وذم الحمق والجهل.

الحدیقة الرابعة: تشتمل علی ذکر حقیقة الخیر والشر

و سبب قضائهما فی انفس البشر.

الحدیقة الخامسة: فی آداب النفس ومغالبتها فی لهواها، و مخالفتها فی محبتها الشهواتها.

الحدیقة السادسة: [شامل بیان المحبة و الرضا].^۲

الحدیقة السابعة: فی بیان احوال العشاق و من هو مغرم بمحبوبه و مشتاق.

الحدیقة الثامنة: تشتمل علی حقیقة المروءة و الکرمة و الفتوة.

الحدیقة التاسعة: [شامل بیان علو همت].^۲

الحدیقة العاشرة: فی العدل و الانصاف.

الحدیقة الحادی عشر: فی صحبة الاخوان الاخيار و العزلة عن ضدهم الاشرار.

الحدیقة الثانية عشر: فی النهی عن الغيبة و النميمة، و النهی عن الحسد و ما یتتج من اطوار الذميمة.

خاتمة: در امانت و تعبیر خواب و پرسش‌هایی که از ابو حامد غزالی شده و پاسخ‌های او بدانها و فوائد متنوع متناسب دیگر، که به شرح دوازده حدیث پایان یافته است.^۳

معرفی نسخه‌های حدائق الابرار و حقائق الاخيار

نسخه‌های موجود از کتاب حدائق الابرار و حقائق الاخيار به ترتیب قدمت، اعتبار و جامعیت عبارتند از:

۱. نسخه موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی (موسسه آیت الله بروجردی قم): به شماره اموال ۱۱۸؛ به خط اسدبن حسن بیگ تربتی؛ تاریخ اتمام تحریر: یکشنبه ۵ ربیع الثانی ۱۰۸۰ ق؛ خط: نسخ خوب؛ ۳۹۴ برگ (۷۸۸ صفحه)؛ عنوان و نشان شنگرف؛ با جلد تیماج قهوه‌ای ضربی فرسوده.

اولش: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين؛ الحمد لله الذي لا يدرك حمده القلب والبيان...؛ وبعد، فيقول الجاني على نفسه المفرط في يومه وامسه، محمد بن محمد بن حسن الحسيني الشهير بالعينائي العاملي...
و آخرش: اللهم اجعلنا نتعرض في مفتاح (مفتاح؟) كل

۲. عنوان این حدیقه در دستنویس نیامده است و بر اساس مندرجات آن تعیین شد.
۳. فهرست حدیقه‌ها و همچنین موضوعات مندرج در خاتمه از روی دستنویس کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی استخراج شد.

۱. احتمال دارد مقصود از میرزا محمد کاظم اصفهانی یادشده در اینجا، همان محمد کاظم اصفهانی (زنده در ۱۱۳۳ ق) از رجال دوره صفویه باشد که از طرف دربار صفوی همراه با محمد علی خان به لکنه اعزام شده بود (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۹).

علی، واحبهم الی مجمعه الافکار الملکوتیه...
و آخرش: واجعل اللهم ما اتیتناه من علم، فاثبت بنا
انواره من المقتبسین، واثبت منا اسراره الی الملتمسین؛
اللهم صل علی محمد وآله الطاهیرین الی یوم الدین. قد
فرغت من هذا الكتاب المستطاب، اقل عباد الله... اسدبن
حسن بیگ تربتی، غفر الله ذنوبهما فی یوم الاحد عشرين
شهر صفر سنة احدى وثمانون بعد الالف.

نسخه به نام میرزا محمد کاظم اصفهانی فرزند مرحوم
حاج میرزا علی اصفهانی بوده و با اجازه او که در اول آن
است، در روز ۲۱ صفر سال ۱۰۸۱ ق ساخته شده است.
محمد کاظم اصفهانی در همان سال ۱۰۸۱ ق این نسخه را در
مشهد مقدس مقابله کرده و موارد تفاوت را با قلم کم رنگ
بر روی کلمات و یا در حاشیه صفحات نوشته است.
در آخر نسخه مهر «حسین الحسینی» دیده می شود و
یادداشت های پراکنده که مربوط به وقف بوده را پاک کرده اند.
نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره اموال
۲۹۵۳؛ به خط محمد علی بن حاجی محمد صالح بروجردی؛
خط: نسخ؛ تاریخ اتمام تحریر: ۱۵ ربیع الثانی حدود قرن ۱۴
قمری؛ قطع رحلی؛ ۳۹۴ برگ (۷۸۸ صفحه) ۲۹ سطری؛ خط
نسخ؛ عنوان و نشان شنگرف؛ جلد تیماج مشکمی مقوایی.
اولش: الحمد لله الذی لایدرک حمده القلب والبیان،
ولایحسب فضله الید واللسان، ولایعد حکمته الاوهام
والظنون، ولاتعد عظمته الابصار...؛ و بعد، فیقول...
محمد بن محمد بن حسن الحسینی الشهیر بالعیثی...
انی لما فرغت من تألیف ادب النفس، وقف علیه...

آخرش: ... واجعل اللهم ما اتیتناه من علم، فاثبت بنا
انواره فی المقتبسین واثبت منا اسراره الی الملتمسین؛ اللهم
صل علی محمد وآله الطاهیرین الی یوم الدین. قد فرغت
من تسوید... فی یوم السبت احدى خامس عشر شهر
ربیع الثانی؛ اقل عباد الله محمد علی بن حاجی محمد صالح
بروجردی الاصل. گریه بر زده بینی خط من عیب مکن/
کر (ظ: که) مرا محنت ایام بهم بر زده بود.

این نسخه در قرن ۱۳ قمری و ظاهراً صد و پنجاه سال
پیش از روی نسخه تحریر اول اسدبن حسن بیگ تربتی،
کتابت شده است. در پایان کتاب همچنین یادداشت

امر...؛ قد فرغت من تسوید هذه الاوراق فی یوم الاحد
من شهر ربیع الثانی سنة ثمانین بعد الالف. اقل العباد الله
اسدبن حسن بیگ تربتی، غفر الله ذنوبهما و ستر عیوبهما،
بمحمد و آله.

کتابت این نسخه از حدائق الأبرار و حقائق الأخبار
در پنجم ربیع الثانی به وسیله اسدبن حسن بیگ تربتی به
اتمام رسیده و مؤلف نسخه تحریر شده را دیده و همانند
کتاب دیگرش، یعنی ادب النفس، آن را تصحیح و در موارد
لازم اعراب گذاری کرده است. اما به هر حال این اثر نیز
احتمالاً همچون ادب النفس خالی از تحریف، سقط و
تغییر نباشد. این نسخه اندکی نیز حاشیه نویسی دارد.

در پنج صفحه نخست این نسخه، چند یادداشت و
اشعاری به فارسی و عربی و یادداشت تملک شیخ قاسم بن
عبد محمد، خادم بلقاسم در شهر مسیب، و ساکن نجف
اشرف دیده می شود. در صفحه اول یادداشت تملک بی نام،
به تاریخ ۱۲۸۱ ق و مهرهای بیضوی «جمال الدین الطباطبائی»
و «احمد الطباطبائی» و مهرهای مربعی «محمد باقر الحسینی
الحسینی» و «الوائق بالله الغنی محمد مهدی الحسینی
الحسینی» دیده می شوند. در صفحه آخر نیز یادداشت
تملک محمد کاظم اصفهانی به تاریخ ربیع الثانی ۱۰۸۱ ق و
مهر بیضوی «احمد الطباطبائی» مشهود است. نسخه خطی
موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، عکس برداری شده و
به صورت لوح فشرده قابل دسترسی است.

نسخه کتابخانه شماره دو مجلس شورای اسلامی (کتابخانه
مجلس سنا)؛ به شماره اموال ۱۱۱۸؛ به خط اسدبن حسن بیگ
تربتی؛ تاریخ اتمام کتابت: یکشنبه ۲۰ صفر ۱۰۸۱ ق؛ خط:
نسخ خوب؛ ۳۴۷ برگ (۶۹۴ صفحه) ۲۱ سطری؛ عنوان و
نشان شنگرف؛ جلد تیماج سرخ ضربی و مقوایی با ترنج.
اولش: بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین؛ الحمد لله
الذی لایدرک حمده القلب والبیان ولایحسب فضله الید
واللسان ولایعد حکمته الاوهام والظنون...؛ و بعد، فیقول
الجانی علی نفسه، المفرط فی یومه و امسه، محمد بن
محمد بن حسن الحسینی الشهیر بالعیثی، عامله الله
بغفرانه و تجاوز من (ظ: عن) سیئاته باحسانه، انی لما
فرغت من تألیف ادب النفس، وقف علیه اعز الاخوان

خرید نسخه به وسیله عباسقلی خان سپهر از سید رضی طباطبائی، در سال ۱۳۰۰ ق دیده می شود. در صفحه ۲۰۶ نوشته میان کتاب را محو کرده و سپس در حاشیه، آنچه محو کرده بوده اند را دوباره نوشته اند. در حاشیه صفحه ۵۲ نیز ختمی به جهت وسعت رزق نوشته شده است.

۴. نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره اموال ۹۰۸۵؛ به خط محمد صالح بن محمد جان آبدشکانی؛ خط: نسخ خوب؛ بدون تاریخ اتمام کتابت؛ ۲۵۸ برگ (۵۱۶ صفحه) ۲۷ سطری؛ جلد تیماج ضربی؛ خریداری آستان قدس در سال ۱۳۴۱ ش.

اولش: [... انی لما فرغت من تألیف ادب] النفس، وقف علیه اعز الاخوان علی، واحبهم الی مجمعه الافکار الملکوتیه... واما المقدمه، فاعلم ان الله تبارک وتعالی... و آخرش: فلا ینبغی ان یقرر ابحاثا...؛ واثبت منا اسراره الی الملتمسین. اللهم صل [علی] محمد وآله الطاهرین الی یوم الدین.^۴

از نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی میکرو فیلم تهیه شده است. در آخر این نسخه ملحقاتی وجود دارد که ضمیمه کتاب شده اند. صفحه اول این نسخه دچار افتادگی است که با توجه به سه نسخه قدیم دیگر، می توان آن را بازنوشت. خطوط این نسخه به خط نسخ خوانا هستند، ولی به شکل بارزی با یکدیگر تفاوت دارند. بنا بر نظر فنی کارشناس نسخ خطی اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، قسمت اولیه نسخه در قرن ۱۱ قمری تحریر یافته و قسمت میانی آن در قرن ۱۲ قمری نوشته شده است. کتابت آخرین قسمت این نسخه به وسیله محمد صالح آبدشکانی در قرن ۱۳ هجری قمری به اتمام رسید. بنابراین؛ این نسخه خطی به خاطر نوشته شدن در طول چند قرن و به توسط کاتبان مختلف، فاقد ارزش لازم برای تصحیح و مقابله است.

حداائق الابرار و حقائق الاخيار، بعد از ادب النفس نوشته شده است و سید محمد عینائی در تألیف آن علاوه بر مطالب خود در ادب النفس، از آثاری مانند رسائل اخوان الصفا،

۲. برای معرفی و توصیف این چهار دستنویس، از مشاهدات کتابخانه ای استفاده گردید. علاوه بر این، فهرست هر یک از چهار نسخه را می توان در منابع زیر یافت: آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۰۳ ق؛ ۱۱۹/۱، ۲۸۰/۶، ۳۳۳/۱۶، ۳۴۹/۱۶؛ ولائی، ۱۳۳۴؛ ۴۰۵/۶؛ حائری و دیگران، ۱۳۹۰؛ ۳۹۸۱/۵؛ کتوری، ۱۴۰۹ ق؛ ۶.

احیاء العلوم غزالی و مجموعه ورام بن ابی فراس به عناوینی همچون عبارت، خبر و... بدون هرگونه تغییری استفاده کرده است. همچنین در حدائق الابرار علاوه بر مباحث اخلاقی، به مبحث حکمت نظری توجه ویژه شده است.

حداائق الابرار و حقائق الاخيار از مجموعه های نفیس در موضوع اخلاق اسلامی است. مؤلف در این اثر روایاتی از مشایخ و ثقات خود نقل کرده است و از شواهد سمعی و دلائل علمی در کنار گفتار منتخبه منظوم و منثور فارسی و عربی، و سرانجام حکایات مناسب با هر موضوع، استفاده کرده است. در این اثر از موضوعات متنوعی در اخلاق اسلامی با توجه به آیات، روایات، اشعار و قصص به طور مفصل بحث شده است؛ موضوعاتی مانند اخلاص، توبه، محبت، عدالت، سخن چینی و حسادت از جمله مباحث این کتاب است که در رشته اخلاق اسلامی می تواند جنبه کاربردی داشته باشد؛ از این رو پیشنهاد می شود در کنار تصحیح و چاپ حدائق الابرار و حقائق الاخيار، برخی از فصول این کتاب (همانند توبه و سخن چینی) به طور مستقل و به زبان ساده، ترجمه و چاپ شود.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء.
- حائری، عبدالحسین و دیگران (۱۳۹۰). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۲). امل الآمل. تحقیق سید احمد حسینی. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- خوانساری، محمد باقر (۱۳۵۱). رو ضات الجنات فی احوال العلماء والسادات. قم: اسماعیلیان.
- عینائی، سید محمد (۱۳۸۰ ق). آداب النفس. حقه و صححه السید کاظم الموسوی المیاموی. طهران: المكتبة المرتضویة.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷). فوائد الصفویه. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کتوری، اعجاز حسین (۱۴۰۹ ق). کشف الحجب والاسرار عن اسماء الکتب والاسفار. قم: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی.
- ولائی، مهدی (۱۳۳۴). فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی. مشهد: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.